

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.12.01>**Ольга Береженна,***здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Університету державної фіскальної служби України***Сергій Дяченко,***канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільного права та процесу
Університету державної фіскальної служби України***Тетяна Кулаківська,***здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Університету державної фіскальної служби України*

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті досліджується поняття принципу пропорційності, а саме його визначення у нормативно-правових актах України та наукових виданнях. Визначено, що на тепер немає єдиного тлумачення даного поняття серед науковців. Встановлено, що принцип пропорційності є складником принципу верховенства права і має три підпринципи, а саме адекватність, необхідність та пропорційність як сувора вимога. Також проаналізовано історичний аспект становлення даного принципу, його особливості розвитку та розуміння в минулому, з'ясовано, що він ще з давніх часів був механізмом справедливого балансування різних інтересів. Окрім того, було опрацьовано правове регулювання принципу пропорційності в законодавстві України та його місце на міжнародній арені. Здійснено порівняння поняття даного принципу та його застосування в різних правових системах світу. Досліджено питання особливостей обмеження процесуальних прав, яке реалізується шляхом забезпечення принципу пропорційності в цивільному процесі. Адже процесуальним законом і досі не визначено, за якими критеріями суд може обмежити одні процесуальні права та обов'язки учасників справи, надаючи перевагу іншим. Встановлено проблеми використання принципу пропорційності в цивільному судочинстві України та наведено можливі шляхи вдосконалення його застосування суддями у своїй професійній діяльності. Розглянуто приклади конкретних судових справ, в яких спостерігається неправильне використання принципу пропорційності, а саме, в цивільному судочинстві нашої держави. Також проаналізовано Рішення Конституційного суду України щодо правильності застосування принципу пропорційності. Досліджено практику Європейського суду з прав людини, а саме справи, сторонами в яких є Україна та її громадяни. Визначено, що за сучасними європейськими стандартами обмеження мають встановлюватися виключно законами; бути пропорційними до визначеної конституцією і законами мети; обґрунтовані публічними інтересами, необхідними для нормального функціонування демократичного суспільства, або захистом прав інших людей.

Ключові слова: принцип пропорційності, історія становлення принципу, цивільне судочинство, практика Європейського суду з прав людини, практика Конституційного суду України.

Постанова проблеми. Сьогодні принцип пропорційності посідає важливе місце в системі принципів діяльності державного механізму європейських країн. Оскільки в Україні спостерігається тенденція до гармонізації із законодавством ЄС, то вважаємо, що аналіз поняття та змісту даного принципу є актуальним у контексті європейської інтеграції України. Саме тому було здійснено реформи цивільного процесуального законодавства, які закріпили нові принципи, удосконалили

цивільну процесуальну форму, сприяли розвитку та доповненню окремих процесуальних інститутів. Однією із запропонованих новел стало нормативне закріплення і визначення принципу пропорційності.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, які стосуються даного питання, єдиного тлумачення цього принципу на тепер немає.

Аналіз останніх досліджень. Серед зарубіжних науковців цьому питанню приділяють увагу Т. Хартлі і Б. Шлоер. Вітчизняні

дослідники, зокрема А. Барак, О. Бекетов, С. Дяченко, А. Заєць, М. Козюбра, Р. Майда-ник, С. Погребняк, П. Рабінович, В. Тертиш-ник, Б.Тоцький, Т. Фуфалько, С. Шевчук, згадують принцип пропорційності у своїх роботах у контексті дослідження проблем прав людини, правової держави та верховенства права.

Мета статті – дослідити поняття принципу пропорційності на законодавчому рівні України та міжнародній арені, його становлення та застосування на практиці в діяльності суду.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши історію виникнення даного принципу, слід звернути увагу на те, що він ще з давніх часів був механізмом справедливого балансування різних інтересів, хоча й деколи характерних для далекосхідних цивілізацій занадто жорстких методів впливу. Більше того, вже в далекосхідних правових джерелах згадана ідея помітно набуває гуманного, правового забарвлення, втілюючись у сферах регулювання як публічних, так і приватних відносин, зокрема, у питаннях залежності покарання від тяжкості злочину, розміру відшкодування від нанесених збитків.

Так, відомий давньогрецький вчений і філософ Аристотель у своїй праці «Нікомахова етика», виділяючи різні види справедливості, зокрема окрему справедливість, пов'язану з розподілом почесей, багатства і всього іншого, що може бути поділене між співгромадянами, доходить висновку, що «справедливе є щось пропорційне», тоді як «несправедливе – це порушення пропорційності, бо пропорційність – це середина, а справедливе полягає в пропорційності» [1, с. 31].

Процес розвитку принципу пропорційності в різні історичні періоди набував різних аспектів та покладався в основу різних правовідносин: податкових, кримінальних, адміністративних, цивільних. Він виявлявся в ідеях визначення покарання залежно від тяжкості злочину, а розміру відшкодування – від завданих збитків, збалансованого поділу влади, обкладання податком особи пропорційно її матеріальному становищу, позбавлення права власності лише на підставі законно встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого й попереднього відшкодування, обґрунтованості та справедливості закону, дотримання справедливих меж втручання держави в індивідуальну свободу, необхідності балансу інтересів у державі тощо.

Щодо визначення принципу пропорційності, то натепер немає єдиного тлумачення даного поняття. Так, на думку С. Погреб-

няка, принцип пропорційності визначається як загальний принцип права, який спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чії права обмежуються [2, с. 204].

С. Шевчук сформулював цей принцип так: «Обмеження можуть бути покладені на особу правовим актом держави тільки тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно необхідної визначеної мети» [3, с. 71].

Варто зазначити, що суть даного принципу закріплено на законодавчому рівні, а саме: в статті 11 Цивільного процесуального кодексу України зазначено, що суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо [4].

На протипагу українському законодавству Європейський суд з прав людини зазначає, що відповідно до принципу пропорційності «кожна «спеціальна процедура», «умова», «обмеження» чи «покарання», які покладені, повинні бути пропорційні легітимній меті, що переслідується». Крім легітимної меті, Європейський суд висуває також такі можливі випадки обмеження прав людини, як: «невідкладна соціальна потреба», «моральність населення», дотримання рівноваги між суспільними інтересами та інтересами окремої особи [5, с. 71].

Принцип пропорційності як загальноправовий адресований не лише суб'єктам правозастосування, але й законодавцеві. Окремі вимоги принципу пропорційності закріплено в національних правових актах, зокрема в чинній Конституції України. Так, наприклад, у ст. 13 та ст. 41 йдеться про те, що втручання у право власності допустиме лише тоді, коли воно переслідує легітимну мету в суспільних інтересах, винятково «з мотивів суспільної необхідності»; втручання в право безперешкодного користування своїм майном передбачає «справедливу рівновагу» між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини [6].

Також ми погоджуємося з думками науковців із приводу того, що принцип про-

порційності є складником принципу верховенства права і має три підпринципи: – адекватність (міра, адекватна для досягнення завчасно встановленої цілі, якщо бажаний результат може бути досягнуто тільки за умови звертання до цієї міри); – необхідність (міра є законною з найменш можливими обмеженнями за умови досягнення легітимної цілі); – пропорційність як сувора вимога (серйозність втручання та серйозність причин, які виправдовують це втручання, повинні бути пропорційними одна одній) [5, с. 70].

Даний принцип спрямований на забезпечення розумного балансу приватних і публічних інтересів у сфері відправлення правосуддя у цивільних справах, тобто під час розгляду справи у порядку цивільного судочинства та ухвалення рішення у справі цілі обмежень прав людини повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чії права обмежуються.

Професор М. Козюбра у своїх працях акцентує увагу на недотриманні цього принципу під час розгляду відповідної категорії судових справ [7]. Також подібні зауваження висловлюють й інші правники, проте поки що питання щодо виконання вимог принципу пропорційності є малодослідженим.

У цивільному судочинстві дотримання принципу пропорційності прямо передбачається нормами як матеріального права, так і процесуального. На ньому ґрунтуються положення статті 23 Цивільного кодексу України про відшкодування моральної та матеріальної шкоди, які передбачають дотримання вимог розумності та справедливості [8]. Обов'язковим є дотримання судами принципу пропорційності й у застосуванні норм цивільно-процесуального права, наприклад у питанні застосування заходів забезпечення позову, що передбачено статтями 151, 152 Цивільного процесуального кодексу України [4].

Процесуальним законом і досі не визначено, за якими критеріями суд може обмежити одні процесуальні права та обов'язки учасників справи, надаючи перевагу іншим, тощо.

За сучасними європейськими стандартами обмеження мають встановлюватися виключно законами; бути пропорційними до визначеної конституцією і законами мети; обґрунтовані публічними інтересами, необхідними для нормального функціонування демократичного суспільства, або захистом прав інших людей [7, с. 60].

У наукових джерелах підкреслюється, що принцип пропорційності як необхідний складник верховенства права знайшов своє

вираження у ст. 18 ЄКПЛ. Вона забороняє Високим Договірним Сторонам обмеження прав людини поза тими межами і в інших цілях, які встановлені даним правовим актом. Тобто обмеження прав людини не може бути безмежним, надмірним і безпідставним [9].

На основі досліджених положень ми вважаємо, що в нашій країні суди не завжди дотримуються принципу пропорційності на належному рівні, адже в українському законодавстві не встановлено, які критерії необхідні для застосування обмежень певних прав та надання переваги іншій особі, покращуючи її правове становище. Також не визначено найвищий поріг обмеження певних прав, тому судді, приймаючи рішення за внутрішнім переконанням, можуть виходити за межі дозволених обмежень, які встановлені в Конвенції про захист прав людини.

Зважаючи на те, що Україна вибрала шлях до європейської інтеграції, наше законодавство потребує подальшого реформування, а особливо у сфері судочинства, оскільки це є основним складником, який характеризує державу як гаранта забезпечення конституційних та процесуальних прав людини і громадянина, що на міжнародній арені відіграє важливу роль.

Як вже було зазначено, принцип пропорційності не знайшов свого закріплення у Конституції України, хоча на необхідності цього наголошувала Венеціанська комісія у Висновку до Конституції України. У ньому йдеться про те, що принцип пропорційності не відтворено в Основному Законі України, а оскільки обмеження, які допускаються окремими статтями Конституції, наприклад, на свободу думки і слова, визначено у доволі загальних рисах, потрібно, щоб Конституційний Суд України у їх інтерпретації враховував принцип пропорційності. На необхідність використання цього принципу Венеціанська комісія ще раз звернула увагу у Висновку «Про конституційну ситуацію в Україні» і зазначила, що остаточне рішення Суду має ґрунтуватися на критерії пропорційності, відповідно до якого вимога дотримання конституційності має бути збалансованою щодо негативних наслідків скасування конституційних змін [10, с. 94].

Вважаємо, що для повного розуміння значення принципу пропорційності для вирішення справи необхідно розглянути даний принцип у судовій практиці України, а саме застосування суддями принципу пропорційності під час проведення засідань та винесення рішення чи постанови.

Дотримання принципу пропорційності є обов'язковим під час визначення змісту обмежень, визначених Конституцією Укра-

їни, відповідно до інтересів національної безпеки та охорони громадського порядку. Принцип пропорційності використовує Конституційний Суд України, який у ряді рішень посилається на цей загальновищий принцип [11].

Так, наприклад, Конституційний Суд України своїм Рішенням від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009 (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною) визнав таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), положення другого речення або абзацу першого частини другої статті 211 Сімейного кодексу України щодо різниці

у віці між усиновлювачем та дитиною. В окремій думці до цього Рішення суддя Конституційного Суду України В. Кампо виклав позицію щодо невідповідності Конституції України згаданого положення Сімейного кодексу України і зазначив, зокрема, що, ухвалюючи це рішення, Конституційний Суд України не врахував своїх попередніх правових позицій щодо питань вікових цензів та обмежень (у своїй практиці орган конституційної юрисдикції виходив з принципу пропорційності встановлення вікових обмежень з метою, що їх зумовлює, також урахування, крім віку, суттєвих індивідуальних якостей особи, зокрема, в трудових відносинах), внаслідок чого це рішення не повною мірою відповідає засадам верховенства права, зокрема справедливості та розумності [12].

Однак, як вважає суддя В. Кампо, застосування вікових обмежень як самостійної перешкоди для усиновлення, якщо усиновлювач повністю відповідає всім іншим вимогам, висунутим чинним законодавством, не є сумірним з метою належного забезпечення прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Зазначені обмеження порушують права дітей, які могли б мати батьків із числа громадян старшого віку [12].

Також важливою в застосуванні принципу пропорційності є справа «Наталія Михайленко проти України» [13]. Дана справа стосувалася скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її одужання або значного поліпшення її психічного стану здійснювалось за рішенням суду за заявою опікуна, органу опіки та піклування. З цього приводу ЄСПЛ зазначив обмеження особи у доступі до суду, якщо вони не мають легітимної мети, якщо відсутнє пропорційне співвідношення між застосованими обмеженнями та постав-

леною метою та якщо обмеження взагалі позбавляє особу права на захист.

Так у даній справі ЄСПЛ визнав положення українського законодавства щодо неможливості особи, яка за рішенням суду визнана недієздатною, порушити перед судом питання про поновлення її в дієздатності неправомірним обмеженням у доступі до суду. Тобто така ситуація, на думку, ЄСПЛ позбавила заявницю права на доступ до суду, що свідчить про порушення принципу пропорційності у разі застосування обмежень права на справедливий судовий розгляд, закріплений в Європейській конвенції з прав людини [9].

Зазначене рішення вплинуло на положення Цивільного процесуального кодексу України під час внесення до нього змін, які регулюють відносини, що пов'язані з можливістю поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною. Нині згідно зі ст. 300 ЦПК України скасування рішення суду про визнання фізично особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її одужання або значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи та за заявою опікуна, членів сім'ї, органу опіки і піклування або самої особи, визнаної недієздатною. Строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом, але не може перевищувати двох років [4].

Висновки

Отже, можна дійти висновку, що принцип пропорційності має важливе значення для цивільного судочинства, адже він є певним інструментом, який необхідний судді для здійснення ним як своїх процесуальних повноважень, так і для вирішення ним питань по суті. Також на всі галузі судочинства, зокрема і цивільного, значний вплив мають рішення Європейського суду з прав людини, який перевіряє рішення українських судів на відповідність міжнародним стандартам і надає роз'яснення, рекомендації та висновки, які потім імплементуються в українське законодавство.

Список використаних джерел:

1. Євтошук Ю. Аспекти історичного розвитку принципу пропорційності. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 1. С. 30–36.
2. Погребняк С.П. Основні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
3. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення кон-

ституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1 (20). С. 69–77.

4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40–42. Ст. 492.

5. Тоцький Б.А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 70–74.

6. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.

7. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30–63.

8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

9. Козюбра М.І. Загальна теорія права : підручник. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення: 18.11.2019).

11. Євтушок Ю.О. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 1, С. 90–101.

12. Убрамик Ю. Р., Дяченко С. В. Особливості принципу пропорційності: історія та практика. *Право і суспільство*. 2018 р. № 6 (частина 2). С. 29–34.

13. Справа за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення частини другої статті 211 Сімейного кодексу України (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною): Рішення Конституційного Суду України від 03.02.2009. № 3-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-09> (дата звернення: 19.11.2019).

14. Справа «Михайленко проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 15.05.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_465 (дата звернення: 20.11.2019).

The article explores the concept of the principle of proportionality, namely its definition in the normative legal acts of Ukraine and scientific publications. It is determined that at present there is no single interpretation of this concept among scientists. It is established that the principle of proportionality is a component of the rule of law and has three sub-principles, namely adequacy, necessity and proportionality as a strict requirement. They also analyzed the historical aspect of the formation of this principle, its peculiarities of development and understanding in the past, and found out that since ancient times it has been a mechanism for a fair balancing of different interests. In addition, legal regulation of the principle of proportionality in the legislation of Ukraine and its place in the international arena were elaborated. The concept of this principle was compared and applied in different legal systems of the world. The issue of peculiarities of limitation of procedural rights, which is realized by ensuring the principle of proportionality in the civil process, is investigated. After all, the procedural law still does not determine by what criteria a court may limit some procedural rights and obligations of the parties to the case, favoring others. The problems of the application of the principle of proportionality in the civil judiciary of Ukraine have been identified and possible ways of improving its application by judges in their professional activity are outlined. Examples of specific court cases where misuse of the principle of proportionality is observed, namely in the civil proceedings of our state. The decision of the Constitutional Court of Ukraine on the correct application of the principle of proportionality is also analyzed. The case-law of the European Court of Human Rights is investigated, namely the cases of parties in which Ukraine and its citizens are parties. It is determined that, according to modern European standards, restrictions should be set solely by law; be proportionate to the purpose and constitution of the goal; justified by public interests necessary for the proper functioning of a democratic society or for the protection of the rights of others.

Key words: proportionality principle, history of principle formation, civil proceedings, case law of the European Court of Human Rights, practice of the Constitutional Court of Ukraine.

